

**ÍRÁSOK GÁBOR ESZTER  
70. SZÜLETÉSNAPJA TISZTELETÉRE**



Marosi Ernő

## GÁBOR ESZTER ÉPÍTÉSZETTÖRTÉNETE

Minden köszöntőbe nehéz belefogni, mert minden köszöntőnek műfaji követelménye, hogy legyen ünnepélyes, fényesen ragyogó, és rendezze derűs sorozatba az ismert tényeket. Különösen elvárható ez egy baráttól, aki nem igyekezett soha különösebben palástolni az ünnepelt szakmai nagyra becsülését. Talán többről is van szó: ha nem is évfolyamnyi pontossággal, de az egyetemi szeminárium (mely szó szerint tanrendi egységet, amúgy az I. emelet 15-öst, de még mindig hagyományos értelemben a Tanszék igazi létformáját jelentette) közösségéről is, amely nem múlik el, folyamatos találkozásokat, egymásról tudást, informális figyelmet jelent, de nagyon is konkrétta, megfoghatóvá válik, ha fenyeget, vagy meg is van a baj.

Eszter ennek a közösségnek mindig is tagja volt és maradt, akinek alakja és sorsa sokunkat érintett, és bizony nehezen találtunk szavakat gondolataink kifejezésére. Persze hogy Kovács Péter cselekedett annak idején helyettünk! S ő is írta meg helyettünk zavarba ejtő holokauszt-élményünket: „*Kisfiam – hallgattam [...] később legkedvesebb tanáromat –, én nem járok temetőbe, mióta azt sem tudom, egyáltalán eltemették-e valahol azokat, akiket szerettem valamikor.* Egy késő délután, még akkor, az egyetemen, az intézeti szobában G. Eszterkétől – aki gyerekként megélte, megszenvedte azt, amit én, az alig fiatalabb észre sem vettem – kértem bocsánatot.” (Szilánkok felnőtté válásom történetéből, *Holmi* XX/11 – 2008. november, 1486).

Az ebben az emlékezés-részletben szereplő két személy, Zádor Anna és Gábor Eszter tanár-tanítványi viszonyának és végzetes félreértés okozta szakításuknak történetét maga Eszter tárta fel sebeket felszaggató őszinteséggel a közelmúltban (Kitagadásom története, *Enigma* XV/54 – 2008, 12-20). Egyfajta pályakép is ez a történet, amelyben – másként, persze – megismétlődött a többé-kevésbé tájékozatlan szemlélők fatális tehetetlenségének szituációja. Az egyetlen önéletírás, amely Gábor Esztertől megjelent, s amely szörnyű érzésekről, önmarcangoló módon ad számot: „máig sem múló kisebbrendűségi érzés” az „okosakkal” szemben, perspektívátlan, lélekölő munka, Kendéné nevének szürreális különválasztása Gábor Eszterétől, s még ez is: (mert sikertelen volt a művészettörténésznek némi építészképzést biztosító ösztöndíj-lehetőség) „Örökre a pálya szélén álló műkedvelő, azaz outsider lettem.” – Legalább e legutóbbi ponthoz lehet néhány szavunk!

Függetlenül attól, hogy nem doktorált, mert Zádor Annánál nem tehetette, másnál meg árulásnak érezte volna, Gábor Eszter 1961-ben megírt, *A két*

*világháború közötti magyar építészeti problémái* című szakdolgozatától s a tizenegy évnyi hallgatás és viszontagságok után, *A CIAM magyar csoportja 1928–1938* című monográfiája végül 1972-es megjelenésétől kezdve alapvetően a magyar építészettörténet-írás terén alkotta fő műveit. Pályakezdése – a hivatásos építészettörténész-kutatói remények meghiúsulásától eltekintve is – különösen nehezen alakult, előbb könyvtárosként az Országos Pedagógiai Könyvtárban, mellette bedolgozással az akkori Művészettörténeti Dokumentációs Központban, majd 1965-től a Képzőművészeti Lektorátusnál, végül 1971-től a Szépművészeti Múzeum könyvtárban. Nem véletlen, hogy ez az időszak, egzisztenciájának és munkakörülményeinek javulása hozta meg publikációs tevékenységének, mindenekelőtt folyóiratkritikáinak és recenzióinak első sorozatát. Részt vett a nemzedéket foglalkoztató, a modern magyar művészet s az avantgarde igazáért küzdő vállalkozásokban. Székesfehérváron kiállítási katalógus szerzőjeként is szerepelt (1979: Kiss Nagy András), foglalkozott a *Tendenciák* címmel a hetvenes évek művészete történéseinek feldolgozására kezdeményezett közös vállalkozással. Ezek világos értékrendről, szigorú ítéletről tanúskodnak. A Németh Lajos szerkesztette *Magyar művészet 1890–1919* című kézikönyv-kötet számára írott építészeti fejezetei mégis szinte előzmény nélküliek munkásságában; nyilvánvalóan eredeti kutatásokon alapulnak.

Gábor Eszter két téren is – ebben elfogadva és értékesítve a kötet szerkesztője által, s nem csak a századfordulóra nézve, bevezetett kettős (strukturális-szociológiai illetve monografikus) vizsgálati elvet – újszerű szintézist alkotott: az építészeti feladatok és épülettípusok rendszeres tárgyalásában s a késői historizmus építészeiről írott rövid monográfiák sorozatában. Az előbbi messze meghaladja a pusztán építészeti tipológiát s a civilizáció és a társadalom megszabta keretek mindmáig alapvető összefoglalásává vált. Adva voltak hozzá a – viszonylag gyér számú – építészettörténeti és urbanisztikai szakirodalmi előzmények, s a mintaképek is – leginkább Nicolaus Pevsner példaadó művei –, de az áttekintéshez mindenekelőtt alapos forrástanulmányokra, különösen a kevésbé ismert sajtótörténeti dokumentáció feldolgozására volt szükség. Nem kevésbé úttörő feladatot jelentett a kor építészetének mind a kártékony (a fülepi epiteton: „bagóhitű, eunuch”) akadémizmus, mind az elv- és értéktelen „eklektika” bélyegétől mentes tárgyalása, a historizmusnak a toleranciát és a megértést inkább lehetővé tevő címszava alatt. Akkoriban ez a szemléletmód, amelyet a kötet szerkesztői sürgettek, s amelyet Gábor Eszter magáévá tett és tárgyalásában példázott, nem utolsósorban külföldi példák (mindenekelőtt a müncheni historizmus-sorozat) hatására fölöttébb időszerű volt. Bevezetése a magyar művészettörténetbe (és következtetéseinek mindmáig nem teljesen érvényesülő levonása a műemlék- és városkép-védelemben) akkor nyilvánvalóan túlmutatott a normativitást tagadó stíluspluralizmus pusztán művészettörténeti szakma-mód-

szertani elvi jelentőségén, és a magyar kultúra és a művészeti élet vitális problémáira vonatkozott. A késői historizmus építészeinek kismonográfiasorozata egyrészt azzal a paradoxonnal számolhatott, hogy elvileg folytatása az (azóta sem publikált 4. kötetben várt) korábbinak, másrészt (többnyire nekrológok és laudációk kivételével) a monográfiák szinte teljes hiányával.

Hasonló szintézist – a folytatást – Gábor Eszter még egyet írt, *A 20. század első felének építésze* címmel a *Magyar művészet 1800-tól napjainkig* című, Beke László szerkesztette, 2002-ben megjelent kötetben, amelyet Egyetemi könyvtár sorozatában a Corvina tankönyvkényt ajánlott. Itt – ugyan még szűkösebb terjedelemben – módja volt együtt ábrázolni az öt egyetemi tanulmányai óta még félműltként foglalkoztató, de ekkorra már minden következményével együtt végleg lezárult, két világháború közötti szakaszt és az 1890–1919 közötti korszakot indító jelenségként tárgyalt késő historizmust. A rövidség sem gátolta abban, hogy az alapvetően főművek kiemelésére támaszkodó építészegyenység-jellemzések füzérében érvényesítse a feladatok és épülettípusok nyújtotta háttérrel, vázolja a stílusok tágabb összefüggéseit és eszmetörténeti értelmét, érzékeltesse ideológiák és szellemi mozgalmak, zilált korviszonyok feszültségeit – s a szakadási pontokat. Nem egy ponton – például a Schiffer-villa, a Lipótvárosi Kaszinó, a CIAM magyar csoportja esetében – saját eredményeire támaszkodhatott. Nem kétséges, hogy ezek a publikációk jelentik a kutató Gábor Eszter ideális műfaját.

Sorozatuk nem független *A magyarországi művészet története* századforduló-kötetének munkáitól, de az elkövetkező időszak egyik nagy nyomozó munkájának nyilvánvaló ihletője munkahelye, a Szépművészeti Múzeum – állítólag az a kíváncsiság is, hogy hol van az egész elátkozva. A múzeum épületével és terveivel – nem függetlenül a bennük kifejeződő múzeum-konceptiótól – 1981-ben, a fennállás 75. évfordulóján kezdett foglalkozni. A további tanulmányok Schickedanz Albert pályájának, munkásságának részletkérdéseire, szellemi környezetére vonatkoznak: a Millenniumi emlék koncepciójának kialakulására, az 1884–85-ös budapesti látkép-pályázatra, a Múcsarnokban rejtőző Bakócz-kápolna másolatára. Mind olyan témakör, amely kitekintést ad a környezetre: hivatalok, bizottságok eljárásaira, művész kollégákra, mentalitások, emberi-társadalmi viszonylatok sokaságára. Így kerül sorra az epreskerti művésztelep is, a kor vezető művészeinek gyülekező helye s egyben emléke. Gábor Eszter érdeklődése mindenre kiterjed: újdonságokra éhesen veti bele magát a kor intimitásaiba – hogy feltárja, forrásokkal alaposan dokumentálja őket. Az eredmény a Szépművészeti Múzeum 1996-os Schickedanz-kiállítása, katalógusában a rendező-szerkesztő alapvető tanulmányaival. A másik nagy kiállítási vállalkozás, ugyancsak impozáns katalógussal, a 2000. évi millennium alkalmából rendezett Buda-Pesti országháza-tervekről szól. Ezek nemcsak kutatói és írói, hanem kiállításrendezői és szerkesztői teljesítmények is. Gábor Eszter budapesti lokálpatriotizmusának eredménye, hogy kutatói munkája során várostörténész lett.

Az otthonos városnak részleteibe ássa be magát, egykori állapotának és változásainak nyomon követése foglalkoztatja, s eközben szükségszerűen befészkei magát a főváros levéltárába. Mind gyakoribbak tanulmányainak jegyzeteiben a BFL-jelzetek, annak során, ahogyan a kezdetben nehezen hozzáférhető, sokáig veszélyeztetett gyűjtemények fokozatosan feltáruznak. Egy Soros-alapítványi kutatási ösztöndíj ad egy ideig tartó függetlenséget a kutatáshoz, s némi anyagi támaszt a szükséges dokumentációhoz. Ezeknek a segítségeknek a birtokában Gábor Eszter 1990 táján már hatalmas, egyedül általa realizálható tudásvagyon birtokosa: betekintéssel rendelkezik a főváros születésének folyamatába, különösen a magyar *Gründerzeit* legnagyobb projektumának, az Andrassy útnak és környezetének kialakulási folyamatáról. A munka nemcsak közvetlen kutatásból áll, hanem önmagán túlmutató, Magyarországon úttörő módszertani jelentőségű vállalkozás. Ennek ugyan az olvasó rendszerint csak megfogalmazott végeredményét olvassa, mégis van a módszertani követelményeknek is programszerű megfogalmazása – egy olyan, 1991-ben kiadott gyűjteményes recenzióban, amelyben egy gyógypedagógus jóindulatával és szigorával kéri számon néhány kiadványon a módszeres kutatást. Ez a módszertani kitérő számot ad a historizmus építészeti-kutatásában kialakult módszerek ismeretéről, s felteszi a *methodisches Fortschreiten* kötelező kérdéseit: „[...] ahhoz, hogy a Magyarországon történeteket és létrejöttéket összevethessük pl. a bécsiakkal, mindenképp tudnunk kellene, hogy mi volt itthon. Márpedig azt senki sem tudja, és kutatás nélkül nem is fogja tudni! Nem tudjuk, ki mit csinált, és mit ki csinált [...]. Azt sem tudjuk, hogy ki hol mit és mi módon tanult – mennyit az iskolában, a polytechnikumokban, az akadémiákon, és mennyit a gyakorlatban az építészeti irodákban és az építkezéseken? Miből építkeztek? Milyen anyagból és milyen pénzből? Milyen volt a megrendelő és az építész viszonya? Ki és hogyan határozta meg az építészeti programot? Milyen volt az építészek, az építőmesterek és a vállalkozók anyagi és társadalmi helyzete és presztízse?” – Ez a problémakatalógus az 1981-es összefoglalás témáinak már gazdag kutatói tapasztalatok birtokában továbbfejlesztett változata.

Önkritikus is: „Ha volt is igény egy-egy feldolgozásra, fel sem merült, hogy ennek netán kutatás az előfeltétele. Kézikönyv is készülhetett úgy – magam követtem el az ide vonatkozó rész mintegy felét –, hogy a tények vizsgálatára nem volt mód és idő, régi könyvekből és cikkekből kellett összekompilálni az egészet, azzal az öngazolással, hogy egy kézikönyv feladata az ismeretek jelen állásának regisztrálása. Minden korábbi fehér folt – fehér maradt azután is. [...] A századvég- és századforduló-„kutatás” tehát a nosztalgia jegyében és elsősorban a fotótárakban folyt.” Érezni a „soha többé” eltökéltségét, az elszánást a forrásfeltárára. Ennek a munkának, amely egy ideig OTKA-támogatással folyt, eredményei az Andrassy út környékének felépítésével kapcsolatos részlettanulmányok. Forrásbázisuk: rendezési tervek és engedélyezési tervdokumentációk, telekkönyvi és építhetőségi iratok, szak- és nyilvános

sajtó, szépirodalom, fényképek. *Átépitések a villanegyedben* címen veti fel mér a századfordulón történt változások rekonstrukciós problémáit. Különös figyelemmel fordul a kialakuló nagyvárosban felmerülő polgári igények jellegzetes mutatója, a villaépítészet felé. A villanegyed egyik, a Bajza utcától a Dózsa György útig húzódó, XXXII. csoport szinte a telekkönyvet követő publikációt kapott (BUKSZ 2005), amelyben csak a pontos építéstörténeti vázlatok s a jeles lakók mozgatják meg a képzelőerőt. A másik oldali Városligeti fasor nagyobb múltra visszatekintő építéstörténete illusztrálva jelenhetett meg (Magyar Műemlékvédelem 13, 2006, illetve Acta Historiae Artium 2007), s szemléletesen mutatja a rekonstrukciós munka egyszerre bonyolultságát és szükségességét. A kutatómunka ott ér céljához, amikor egyéni sorsok, családtörténetek feltárásához érkezik. Egyik gyöngyszem a Passuth Krisztinának ajándékolva ajánlott, egy Lendvay utcai ház anomáliáitól Czobor Béla rejtett – és tisztos – életének feltárásáig érkező tanulmány.

Még egy születésnapi ajándék: Komárik Dénesnek azzal a végkövetkeztetéssel, hogy – mivel Feszl Frigyes villatervének fasori rendeltetése nem bizonyítható, – „meg kell elégednünk annak kimondásával, hogy minden lehetőség adott volt, hogy Feszl Frigyes tornyos villát építsen a Városligeti fasor egyik kertjébe, de – a jelek szerint – ilyen villa mégsem épült.” (Romantikus kastély, 2004). Az ajándék annak a Komárik Dénesnek szól, akit korábban így jellemezett: „Ő a korszak általános építészetelmélete és konkrét magyarországi építőgyakorlata felől közelített tárgyához.”, s aki „a magyar építéstörténet egyik magas színvonalú tudományos műhelyét hozta létre, saját kutatómunkája mellett kiváló kutatók sorát nevelve fel.” Mindez abban a recenzióban olvasható Komárik Feszl-monográfiájáról (BUKSZ 1994), amelynek legfőbb kritikai megállapítása, hogy „abban a főmű valójában nincs megírva”. És kérdezi: „Miért ez az önkorlátozás? Szabad-e egy kutatónak belemennie abba, hogy megírt könyve részletekben jelenjen meg? Számíthat-e valaki arra, hogy az olvasó majd összeszedi a könyvből kimaradt, korábban már megjelent írásokat? Szerintem nem.”

Amiről Gábor Eszter Komárik Dénessel kapcsolatban ír, rá is vonatkozik. Műhelyt ugyan nem alapított, iskolát azonban – nem intézményesen, hanem módszere példájával és tanácsaival – igen. Nemcsak figyel, pártolja is fiatal követőit, örömmel és segítséggel kíséri munkájukat. Egy csoportjukkal együtt legutóbb a Fővárosi Levéltár *Neoreneszánsz építészet Budapesten kiállításán* dolgozott. És ami a megírt főmű publikációját illeti: kívánjuk Gábor Eszternek a magáé mielőbbi, méltó kiadását. 1994-es recenziója végén azon töprengett, hogy Komárik Dénesnek talán mégis igaza volt, remélve: időközben mégiscsak stabilizálódik a magyar könyvkiadói helyzet, s addig elmerenghetünk „azon, hogy mégis az abszurdítások korában élünk.” – Lehet; ha a dolgokat az Andrásy út s a magyar *Gründerzeit* rendezett viszonyainak és racionális alkotóképességének perspektívájából nézzük. Kívánom Gábor Eszternek és magunknak, hogy érzük meg e korszak visszatértét – végre.